
УДК 811.161.2'373

Василь Німчук

ДО ПРОБЛЕМИ ПРО ОБ'ЄКТ І ЗМІСТ КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ»

У повоєнний час у слов'янських країнах спостерігається жвавий інтерес до історії національних літературних мов. Досить активною була праця в цій галузі в 50-х — 70-х роках ХХ ст. І на неї відгукнувся вже тоді знаний український лінгвіст, що перебував на еміграції, Ю. Шевельов, який у 1954 р. (рівно 60 років тому!) надрукував поважну розвідку «Toward a Historical Dialectology: Its Delimitation of the History of Literary Language». Пізніше (1971 р.) він із доповненням передвидав її під назвою «On the History of Literary Language, Historical Dialectologie and Historical Grammar»¹, котра, нарешті, нині виходить у світ в українському перекладі і стає доступною ширшим колам вітчизняних філологів. Оригінальні міркування всесвітньовідомого лінгвіста не втратили актуальності і сьогодні. До міркувань Ю. Шевельова не могли прискіпатися навіть радянські офіційні «борці з українським буржуазним націоналізмом». Ю. Шевельов чітко і слушно розділив об'єкти вивчення загальної історії мовної системи («історичної діалектології») та історії літературної мови. У підсумку свого дослідження він пише: «Ця остання досліджує побудову, ієрархію та внутрішню організацію всіх мовних жанрів, які тільки існували в рамках історично мінливих стилів, і має виявити динаміку переходу

¹ Даниленко А., Чабан Л. Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех) / Матеріали до бібліографії. — Нью-Йорк, 1998. — С. 50, 66.

одного стилю в інший. Вплив зовнішніх, позамовних, чинників має бути показаний через їх заломлення в системі літературної мови». Шкода, що автор не розглянув розгорнуто цих чинників.

Стилі («жанри») як об'єкт в історії літературної мови мають посідати належне місце, проте, вважаємо, не головне, а одне з головних місць.

У 1989–1990 рр. ми викладали курс історії української літературної мови на філологічному факультеті Київського державного педагогічного інституту ім. М. Горького (нині Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова). Гадаємо, що читачам ж. «Українська мова» цікавим буде зміст нашого курсу, який нижче викладемо, дещо неповно і спрощено, але з урахуванням нової наукової літератури.

Як відомо, національна мова, або, краще, — етнічна мова — це загальнонародна мова даного народу (племені, народності, нації), що склалася протягом його історичного розвитку й за сукупністю рис усіх рівнів своєї структури відрізняється від генетично споріднених і неспоріднених мов, усвідомлюється як окрема і її носіями, і їхніми сусідами або віддаленими народами. Вона є найхарактернішою ознакою даного народу (нації, народності). Мова нації та більшості народностей є сукупністю двох різновидів її існування — писемно-літературного (що реалізується в двох головних формах — усній і писемній) і діалектного (яке здійснюється головним чином усно в більших чи менших територіальних розгалуженнях — наріччях, діалектах, говорах, говірках та в соціальних діалектах (жаргонах) порівняно невеликих колективів).

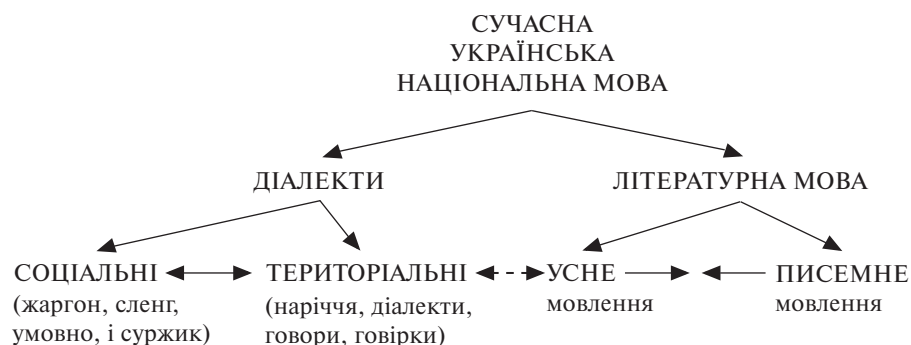
Різновиди національної мови об'єднуються в одне ціле найголовнішими, визначальними особливостями стосовно інших мов — рисами звукової, морфологічної, синтаксичної будов, словникового, фразеологічного складу, акцентологічними (іноді — й інтонаційними) особливостями. Наприклад, твердість приголосних перед *е, и*, звук середньо-переднього ряду *и*, чергування звуків *о, е* відкритих складів із іншими голосними (монофтонги *і, у*, або дифтонги *іе, уо, уи* і т.д.) в закритих складах об'єднує українців найрізноманітніших територій, бо зазначених фонетичних явищ немає в жодній із сусідніх споріднених слов'янських мов.

Названі різновиди існування мови етносу (національної, народностевої) перебували й перебувають у постійних взаємозв'язках, взаємодії. Проте інтенсивність цих зв'язків і переважаючі напрями впливів літературно-писемної мови й діалектів в різні періоди історії конкретного народу — неоднакові.

Очевидно, аналогічно можна розглядати й мову *давньоруської української та української народностей*. Але співвідношення було між цими компонентами мови народності та нації зовсім інше.

Ці два головні різновиди мови етносу ніколи не були і не є однаковими (рівноцінними). З поширенням освіти й літературної мови сфери діалектного мовлення звужуються. Дехто навіть твердить, ніби діалекти відмирають², що є, гадаємо, перебільшенням.

² Пор. *Іванов В.В.* Русский язык. / Энциклопедия. — М., 1979. — С. 156.

Узаємозв'язки між різновидами української етнічної мови продемонстровано схемою.

Об'єктом відповідного курсу є історія становлення й розвитку української літературної, писемної мови від найдавніших часів до наших днів, вивчення історії узусів, норм і, нарешті, — кодифікації норми у зв'язку з історією національної культури.

Варто зазначити, що існують різні дефініції терміна літературна мова. Вони певним чином відбивають еволюцію поняття літературної мови і різні погляди на літературну мову в окремих лінгвістичних традиціях.

Наприклад, Ж. Марузо твердив, що в лінгвістичному описі літературним називають стан мови, представлений у літературі, наприклад, арабська літературна мова напротивагу щоденній або народній³.

У зарубіжній лінгвістиці під терміном літературна мова часом розуміють мову художньої літератури⁴.

У вітчизняній лінгвістичній традиції при дефініції літературної мови здавна акцентується на загальноприйнятості і різноманітності її функцій: «Л.м. — загальноприйнята форма загальнонаціональної мови, що задовольняє головним чином потреби державних установ, преси, літератури, театру, радіо, школи тощо»⁵.

Загальноприйнятість і поліфункціональність (полівалентність) літературної мови — дуже важливі її ознаки.

Однак при цьому треба мати на увазі, що загальноприйнятість розуміється не як абсолютність поширення. Літературна мова може бути загальноприйнятою лише в частині соціуму нації, не на всій етнічній території, але тільки на її частині (більшій чи меншій). Наприклад, нова українська літературна мова в Закарпатті набула поширення тільки після Першої світової війни.

³ Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. — М., 1960. — С. 148 (переклад із франц. вид. 1951 р.).

⁴ Encyklopedia wiedzy o języku polskim. — Warszawa etc., 1978. — С. 137–138.

⁵ Кротевиц Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. — К., 1957. — С. 89.

Абсолютно обов'язковою ознакою літературної мови є її наддіалектність (і стосовно територіальних говорів, і, звичайно, відносно жаргонів).

Поліфункціональність певною мірою властива й територіальним діалектам, але вона обмежена, зокрема, побутом, певними виробничими сферами, фольклором тощо. Проте сфери функціонування літературної мови незрівнянно ширші, розгалужені й обов'язково передбачають вживання її в галузях культурно-духовного й адміністративно-громадського життя.

Часом підкреслюється той факт, що літературна мова — оброблена, відшліфована форма загальнонародної мови.⁶

Проте нині фахівці здебільшого наголошують на тому, що мова літературна (стандартна) — це «взірцева, нормалізована мова, норми якої сприймаються як «правильні» й загальнообов'язкові і котра протиставляється діалектам та просторіччю»⁷, підкреслюють, що «літературна мова — унормована мова суспільного спілкування...»⁸, акцентують на тому, що вона є формою загальнонародної мови, котру люди, які говорять тією чи іншою мовою, вважають зразковою».⁹

Очевидно, поняття «правильності» і «неправильності» мови великою мірою поширювалось через старовинну школу. У давній Європі предметом уваги були, насамперед, класичні мови, а в нас — міжслов'янська церковнослов'янська мова.

Вони вважалися досконалішими, ніж будь-яка жива мова, і такими, що заслуговують уваги й спеціального вивчення. Існував погляд, що рідну мову можна знати без підручників. Головним завданням при вивченні мови в школах було засвоєння правил, через які описувалися системи міжнародних мов, тому типовими були такі дефініції:

«Гра(м)атіка *єсть пев(ъ)ное* вѣда(н)є жебы смы до(б)ре мовили и писали» (Л. Зизаній, 1596)¹⁰.

«Вѣдаєте абовѣмъ / которыи сте са грецкои / любь Латінскои Гра(м)атіки художтву оучили / што она єсть ку понат(ъ)ю як(ъ) языка чистости / такъ и правоꝝ а сочинноꝝ / ведлугъ власности діалектѣвъ и мовен(ъ)а / и писан(ъ)а, и писмъ врозумена... [Грамматіка] научить Именъ склоненіа, а Глаголѣвъ спраженіа / ведлугъ власности ѡко(н)ченій ... языка чисте Словенскоꝝ: Научи(т) порядку и споражен(ъ)а слѣвъ которыи за которыи /

⁶ Коваль А.П. Літературна мова // Українська радянська енциклопедія / Вид. 2-е. — Т. 6. К., 1981. — С. 115.

⁷ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966. — С. 532. Пор. також с. 220.

⁸ Єрмоленко С.Я. Літературна мова // Українська мова. Енциклопедія / Вид. 3-є, зі змінами і доп. — К., 2007. — С. 333.

⁹ Бельчиков Ю.А. Литературный язык // Русский язык. / Энциклопедия. — Изд. 2-е, переработанное и дополненное. — М., 1998. — С. 221.

¹⁰ Зизаній Л. Граматіка словенска. — Вільно, 1596. — С. 8 (Факсимільне перевидання. — К., 1980).

для лацнѣйшого / найдуючогося в(ъ) них(ъ) розуму понат(ъ)а / ведлугъ Сочиненїа покладаны быти мають. Оукáže(т) зле положенеє слово: оукажет(ъ) збытнее, оукажеть и чого бы не доставало. Научить / мовлю / и читати по Славенску / и писати ро(з)дѣлне / и чтóмoe вырозумѣвати лацнw...» (М. Смотрицький, передмова до «Граматики...» 1619 р.)¹¹.

Проте поняття правильності імпліцитно існує й у носіїв діалектів. Правильне все, що прийняте в даному мовному колективі, те, що не перешкоджає спілкуванню, взаєморозумінню членів його. Відхилення від нього впадає в око членам колективу, і індивід мусить пристосовувати своє мовлення до прийнятого тут. Отже, критерій правильності існує і в територіальному наріччі, діалекті, говорі, говірці та соціальному, професійному жаргоні. При цьому варто зауважити, що правильне в одному середовищі може вважатись некоректним в іншому й навпаки.

Стосовно літературної мови правильним визнається мовлення, яке узгоджується з її нормами¹².

Критерієм правильності всякої мови, мовлення є узус (лат. *usus* «користування, вживання, застосування, звичай, звичка, діяльність, практика, навичка»).

Нововиниклий елемент мовної структури — фонетичний (фонологічний), морфологічний, синтаксичний, фразеологічний, лексичний, семантичний, словотвірний, розширюючи межі свого вживання (соціальні і територіальні) і стаючи частовживаним у різних сферах функціонування, перетворюється в узуальний.

Як і правильність мови (мовлення), узус притаманний будь-якому вияву національної мови — як територіально-діалектному, так і літературно письмовому.

Узус — один із стабілізуючих чинників у мові та мовленні. З узусу складається традиція. Але діалектика розвитку мови така, що узус із часом може заперечувати старішу традицію.

На основі узусу формується норма, оскільки практика, звичай певного використання мовних засобів, є одним із головних, а здебільшого — вирішальним критерієм правильності в мові (мовленні)¹³.

У реєстрі енциклопедії «Українська мова» статті узус немає. У знаному термінологічному словнику О.С. Ахманової він визначається тільки як «прийняте вживання слова, фразеологеми, зворота і т.п. (на відміну від його okazіонального вживання)»¹⁴.

Щоправда, термін узус у лінгвістичній літературі вживається не часто. Однак тепер російські лінгвісти точніше відзначають, що узус — «масова і регулярна відтворюваність даної одиниці мови, відпрацьована

¹¹ Грамматіки Славенскіа правилное Сунтагма... Мелетїа Смотрискагw. — Єв'є, 1619. — С. 3—4 (Факсимільне перевидання 1979 р.).

¹² Пор. Энциклопедический словарь юного филолога. — М., 1984. — С. 139.

¹³ Пор.: Encyklopedia wiedzy o języku polskim. — С. 409.

¹⁴ Ахманова О.С. Знач. праця. — С. 484.

й закріплена в суспільному вжитку», що він складається в реальній мовленнєвій практиці носіїв мови, поступово міняючись зі зміною поколінь», що «це база для нормування»¹⁵.

Узус мови (мовлення) у всіх її виявах — територіальних, соціальних, літературно-писемному — складається стихійно. Але це не означає, що в поширенні його немає жодних елементів орієнтації на практику окремих індивідів чи дрібних суспільних груп, на престижність.

Літературно-писемний узус здебільшого опирається на тривалу традицію фіксації мовних елементів. Узус, що опирається на довгу (багатовікову) традицію, наближається до норми.

Норма мовна неможлива без узусу, бо на ньому кінець кінцем вона базується. Деякі визначення норми близькі до поняття узусу:

«Кожний індивід має свою власну норму та межі допустимих відхилень, у той час як суспільна норма є результатом складання індивідуальних норм», — писав Е. Хемп¹⁶.

Норма (лат. *norma* «керівна засада, правило, взірець») — центральне поняття, через яке визначаються поняття «літературна мова» і «культура (літературної) мови».

Ж. Марузо тлумачить термін *норма* як сукупність особливостей, що ними визначається мова даного лінгвістичного колективу, яка розглядається або як зразок, котрого треба дотримуватися, або як реальність, доволі однорідна для того, щоб мовці-суб'єкти відчували її єдність. Норму сплутують із правильністю, коли носії мови розглядають норму як обов'язкову¹⁷.

В українському мовознавстві питанню норми найбільше уваги приділяв М.М. Пилинський. У кінці розгляду проблеми він писав:

«Підсумовуючи всі наведені міркування, пропонуємо таке визначення норми літературної мови для культури мови і стилістики (на основі формулювань С. Ожегова, Ж. Марузо та Ю.Бельчикова): норма літературної мови — це реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі і нормі мови і становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних актів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування. Сукупність літературних норм із цього погляду — «літературна норма» як збірне поняття — дорівнює поняттю літературна мова»¹⁸. Автор визначав поняття літературної норми взагалі через норму. А це трапилось через те, що в час праці над проблемою дуже популярною було визначення норми Ж. Марузо і близьке до нього розуміння норми в

¹⁵ Лантева О.А. Узус // Русский язык / Энциклопедия. — Изд. 2-е, переработ. и доп. — М., 1998. — С. 575.

¹⁶ Хэмп Э. Словарь американской лингвистической терминологии. — М., 1964. — С. 132–133.

¹⁷ Марузо Ж. Знач. праця. — М., 1960. — С. 179.

¹⁸ Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. — К., 1976. — С. 94.

Е. Косеріу (Косерю, Кошерю). Е. Косеріу писав: «У структурах, які складають мову, важливо розрізняти те, що є нормальним, або загальним (*норма*), і те, що є функціональним і дається в протиставленні (*система*)... *Нормою* певної мови є її «зовнішня» (соціальна, територіальна) рівновага — між різними реалізаціями, які допускаються системою (так, наприклад, у французькій мові — рівновага між альвеолярними і увулярними реалізаціями фонем /г/ і в той же час її «внутрішня» рівновага — між комбінаторними і дистрибутивними варіантами («нормальні інваріанти») і між різними системними ізофункціональними засобами...»¹⁹ Отже, поняття норми в Е. Косеріу стосується «нормального» в мові взагалі, а не літературної норми.

Адже пор. дефініції: «Норма. І. Прийняте мовленнєве вживання мовних засобів, сукупність правил (регламентацій), що впорядковують вживання мовних засобів в мові індивіда. *Норма орфоепічна* (норма вимови). *Норма мовленнєва*. *Норма стилістична*... *Норма літературна*... Норма, що визначає зразкове застосування (вживання) мовних засобів.

2. Мова, що протиставляється мовленню як система (інваріант і т.п.), що визначає всю різноманітність мовленнєвих реалізацій»²⁰; «Норма. Найбільш поширені з числа існуючих мовні (мовленнєві) варіанти, які закріпилися в практиці зразкового використання і які найкращим чином виконують свою функцію. *Норма вимови (орфоепічна норма)*...»²¹; «Норма (мовна), норма літературна, — прийняті в суспільно-мовленнєвій практиці освічених людей правила вимови, граматичні та інші мовні засоби, правила слововжитку. Літ. Н. складається як результат соціально-історичного відбору мовних елементів із числа існуючих, утворюваних знову або видобуваних із пасивного запасу минулого й підношуваних в ранг правильних, придатних та загальноновживаних... Для писемної мови існують також орфографічні норми...»²².

”Норма мовна — сукупність мов[них] засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок сусп[ільного] спілкування у певний період розвитку *мови і суспільства*”²³.

Ці дефініції підкреслюють різні важливі сторони норми.

На наш погляд, слід завжди підкреслювати, про яку норму йдеться. Коли говорять про мовну норму, то мають на увазі виключно норму літературну. Але норма існує і в територіальних діалектах, особливо в «чистих», незмішаних. Вона, щоправда, виявляється слабіше, ніж літе-

¹⁹ Косериу Э. Синхрония, диахрония, история. // Новое в лингвистике. — Вып. 3. — М., 1963 (іспан. вид. — Montevideo, 1958). — С. 173–174.

²⁰ Ахманова О.С. Знач. праця. — С. 270–271.

²¹ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. — М., 1976. — С. 210.

²² Скворцов Л.И. Норма // Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ф.П. Филин. — М., 1979. — С. 164.

²³ Єрмоленко С.Я. Норма мовна // Українська мова. Енциклопедія / Вид. 3-є, зі змінами і доп. — К., 2007. — С. 438.

ратурна і рідко застосовується свідомо, менш категорична²⁴. Наприклад, коли представник говірок укаючих потрапляє в середовище ў-каючих, носії останніх сприймають його фонетику як специфічну, суб'єктивно «неправильну».

Норма літературна суттєво відрізняється від норми діалектної тим, що вона культивується, свідомо опирається на писемну традицію, орієнтована на практику видатних майстрів слова, і, головне, — вона кодифікована чіткими писаними правилами, сформульованими фахівцями! Пор.:

«Кодифікація норми англ.. codification of the norm. Виклад (формулювання) сукупності правил, що забезпечують регулярне відтворення у мовленні зразкового варіанту мови»²⁵.

Краще говорити про кодифікацію як систематизацію, зведення до купи писемних правил літературної мови (пор. «Кодифікація... — одна з форм систематизації законів та ін. нормативних актів, що регулюють певну галузь суспільних відносин»²⁶).

Як правило, кодифікацію літературної мови здійснюють дуже авторитетні особистості, науково-освітні або наукові (зокрема академічні) заклади, установи, затверджують відповідні міністерства.

Про кодифікацію літературної мови вчені Празького лінгвістичного гуртка казали:

«При кодифікації тієї чи іншої граматичної норми (літературної мови) необхідно брати до уваги ту обставину, що навіть для літературної мови еволюція — явище неминуче. Через це кодифікація не повинна насильно затримувати цю еволюцію, штучно і без потреби зберігаючи наявні архаїзми (особливо архаїчні форми) або вводячи в літературну мову нові архаїзми...»²⁷.

Усна норма (узус) може виробитися на певній території і в умовах відсутності писемності. Вона може охоплювати навіть усю територію, де проживає народ (очевидно, така усна норма існувала в дохристиянські часи в Києві). Але кодифікація обов'язково передбачає наявність у народу писемності, писемної форми мови. При цьому необхідно зауважити, що чим на більшій території функціонує літературна мова, тим більше вона потребує кодифікації.

Як відомо, літературну мову характеризує поєднання таких ознак, як: 1. загальнонародність, 2. наддіалектність, 3. писемна й усна форми функціонування, 4. писемний узус або норма.

Кодифікація норми — обов'язковий атрибут сучасної літературної мови. Кодифікація писемної мови в старовину можлива, але не обов'язкова.

²⁴ Kucala M. Norma językowa w dialektach // Encyklopedia wiedzy o języku polskim. — Wrocław etc., 1978. — S. 219.

²⁵ Ахманова О.С. Знач. праця. — С. 198.

²⁶ Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. — К., 1974. — С. 336.

²⁷ Вахек И. Лингвистический словарь Пражской лингвистической школы. — М., 1964. — С. 88.

Для літературної мови характерна й поліфункціональність та стильова розгалуженість (незважаючи на те, що елементарна стильова диференціація притаманна й народним говорам).

Добір мовних засобів і поєднання їх залежно від сфери вживання, змістом і метою спілкування зумовлює особливості різних функціональних *стилів* мови. У сучасній мові виділяють кілька стилів: I) художній (художньо-белетристичний); II) публіцистичний, а в його складі: 1. газетно-журнальний, 2. літературно-критичний, 3. памфлетний; III) науковий, IV) конфесійний, V) професійно-технічний, VI) офіційно-діловий, VII) епістолярний.

Основними є: художній, науковий, конфесійний, офіційно-діловий, публіцистичний.

В усному літературному мовленні виділяють ще: розмовно-побутовий, ораторський, дидактичний.

Крім функціональних, виділяють ще експресивні стилеві різновиди: 1) офіційний, 2) урочистий, 3) інтимний, 4) фамільярний, 5) гумористичний, 6) сатиричний, 7) вульгарний. На різних етапах розвитку літературної мови функціонують різні стилі, а самі стилі — на різних щаблях розвитку. Наприклад, у мові України XIV–XV ст.ст. добре представлений діловий, менше — художній стилі. У XVII–XVIII ст. був на дуже високому рівні проповідницько-ораторський стиль і т.д.

До важливих понять, пов'язаних із функціонуванням літературної мови належить поняття *мовна ситуація*, тобто умови (соціальні, соціально-політичні, культурні), в яких функціонує національна (народностева) мова взагалі й особливо — літературна мова, які впливають на взаємини між літературною мовою та територіальними діалектами й іншими мовами, особливо літературними (мова визнана — мова не визнана, мова державна — мова не державна і т.д.).

Мовна ситуація спричиняється не тільки суспільно-історичними й культурними умовами, в яких живе певний етнос, але а *мовною політикою влади*, під якою звичайно лінгвісти розуміють сукупність заходів, що їх вживають держава, суспільний клас, партія, етнос із метою збереження або зміни наявного функціонального розподілу мовних утворень, введення нових чи консервації існуючих мовних норм²⁸. Прогресивним в цьому відношенні є *мовне будівництво*.

Із трохи відмінним значенням на Заході вживається термін *мовне планування* — *створення нормативних граматик* і словників насамперед для вживання в країнах із розмаїттям мов (наприклад в Африці)²⁹.

Сфери вживання літературної мови зумовлюються мовною ситуацією і мовною політикою, тобто суспільно-історичними умовами. Функціональні стилі залежать від сфери вживання літературної мови, інакше

²⁸ Никольский Л. Б. Языковая политика как форма сознательного воздействия общества на язык. // Язык и общество. — М., 1968. — С. 111–124.

²⁹ Encyklopedia wiedzy o języku polskim. — S. 251.

кажучи: суспільно-історичні умови зумовлюють сфери вживання літературної мови, а сфери вживання впливають на розвиток її стилів.

У силу різних культурно-історичних причин у конкретного народу в ужитку буває одна, дві і навіть більше літературних мов, тобто в історії етносу може спостерігатися: *монолінгвізм* — одна літературна мова, *білінгвізм* — дві літературні мови, літературна двомовність, *мультилінгвізм* (полілінгвізм) — три і навіть більше мов, літературна багатомовність. Поняття літературного моно-, бі-, мультилінгвізму співвідносне зі звичайним моно-, бі- та мультилінгвізмом — вільним володінням відповідною кількістю мов, із легким переходом із розмови однією мовою на іншу (інші).

Прикладом літературно-мовного білінгвізму є функціонування в Київській Русі старослов'янської мови в конфесійних і частково в літературних сферах і давньоруської — у світських сферах та художній літературі.

Прикладом літературного мультилінгвізму є вживання в Україні XVI–XVII ст.ст. церковнослов'янської мови для релігійних потреб, української мови — для світських, наукових, художніх і релігійних, польської для світських потреб, а латинської — для наукових і літературних потреб у XVII ст. і грецької — для конфесійних.

Білінгвізм і мультилінгвізм може виступати і в індивідуальній художній творчості. Наприклад, закарпатський поет першої половини XIX ст. В. Довгович писав вірші українською, церковнослов'янською, латинською та угорською мовами.

Окремим різновидом білінгвізму є диглосія. Поняття й термін увів американський соціолінгвіст К. Фергюсон, що зазначав:

«Диглосія — це відносно стійка мовна ситуація, за якої, крім діалектів тієї чи іншої мови... існує також сильно відмінна суворо кодифікована (часто складніша в граматичному відношенні) форма, що посідає вище становище. Вона є носієм великого і авторитетного корпусу писемних текстів, які склалися або в більш ранній період або в межах іншого мовного колективу. Вивчається ця форма звичайно в ході формального навчання й використовується в більшості писемних та офіційних усних комунікативних ситуацій, але не використовується жодною частиною цього суспільства для побутових цілей»³⁰.

Часом диглосію розуміють як білінгвізм, при якому одна мова займає вищий суспільний щабель.

Концепцію диглосії деякі вчені пробували і прагнуть застосувати стосовно мовної ситуації Київської Русі³¹.

³⁰ Ferguson C.A. Diglossia. // Word. — 1959. — vol. 15. — P. 336. Цит. За А.А. Алексеев. Почему в Древней Руси не было диглоссии. // Литературный язык Древней Руси. — Л., 1986. — С. 3.

³¹ Успенский Б.А. Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского языка. — М., 1983. Успенский Б.А. История русского литературного языка XI–XVII вв.. — На правах рукописи. — Budapest, 1988. — 451 с. Хютль-Фольтер Г. Диглоссия в древ-

Мовну ситуацію зумовлюють суспільно-історичні (в тому числі мовна політика) і культурні обставини, в яких живе народ і в яких функціонує його мова взагалі і її літературна мова зокрема.

З огляду на це історію літературної мови необхідно вивчати в щільному зв'язку з загальною історією народу, який є творцем і носієм цієї мови або який користується мовою, створеною в інших мовно-культурних середовищах (напр., польська та латинська мова в Україні в XVI–XVIII ст.ст.).

Якнайтісніше літературна мова пов'язана з культурними обставинами, які складаються на території функціонування літературної мови, особливо зі станом мистецької творчості — зі станом художньої літератури. Адже видатні, талановиті письменники вдосконалюють виражальні засоби мови, сприяють розповсюдженню норми. Окремі письменники відіграють кардинальну роль у зміні орієнтації норм своєю творчістю та авторитетом. Таку роль в новий час історії України відіграли, зокрема, І. Котляревський і Т. Шевченко.

У поширенні й закріпленні норми (узусу) писемної літературної мови принципове значення мають освітні заклади — школи й університети (інститути). Тому історія літературної мови не може бути глибоко вивчена без врахування історії освіти в певного народу. В рамках шкільних підручників і відбувався спочатку розвиток мовознавчої науки з її нормалізаційними прагненнями. В Україні це були братські школи, Києво-Могилянський колегіум (академія), університети.

Величезна роль у виробленні норм літературної мови належить науковим установам, закладам, лінгвістиці взагалі й окремим науковим колективам або мовознавцям. З огляду на це історія літературної мови має вивчатися в нерозривному зв'язку з історією національної лінгвістики від найдавніших часів до нашої доби, насамперед науково-практичної (ужиткової) її галузі — шкільних *граматик і лексикографії*, у першу чергу тих, яким належала нормативна роль. В історії української літературної мови видатну роль відіграли Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка та створена 1918 р. Академія наук України (нині — НАН України), Інститут мовознавства та Інститут української мови, що входять у її систему.

У вдосконаленні існуючої мови або в орієнтації при виборі норм літературної мови неабияку роль відіграють міжнародні мовні контакти. В історії української літературної мови спостерігаються різного ступеня глибини зв'язки з іншими літературними мовами, особливо із слов'янськими. До національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького й приєднання України до Росії велике значення мали контакти української літературної мови із польською та латинською. Зв'язки української літературної мови із російською інтенсивними стали після другої

ней Руси // Wiener slavistisches Jahrbuch. — 1978. — Bd. 24. — S. 108–123.; Зеєман К.Д. Двyezичие («диглосия») и система на езикова комуникация в Древна Русия //Език и литература. — 1984. — № 5. — С. 1–6.

половини XVII ст. Особливо жвавими ці контакти були в XVIII–XX ст. У Російській імперії та СРСР провадилася насильницька русифікація (росіянізація) українців. Тривалими є контакти української та білоруської літературних мов. У другій половині XVII — початку XVIII ст.ст. українська книжна мова справила помітний вплив на лексику і синтаксис російської мови (діяльність Є. Славинецького, Ф. Прокоповича та ін.).

У формуванні норм давніх східнослов'янських мов важливу роль відіграла старослов'янська мова. Не варто забувати й про використання у Київській Русі і старій Україні грецької мови. Треба згадати, що в певні періоди в Галичині й Буковині державною мовою була німецька, на Буковині — румунська, в Закарпатті — угорська, німецька та чеська мови. Необхідно сказати про використання староукраїнської літературної мови в державних органах Молдавського князівства.

Отже, вивчення історії літературної мови має бути комплексним.

Українська літературна мова — одне з найголовніших надбань української культури. Як давня і стара українська літературна мова, так і нова та новітня створені духовними зусиллями цілих поколінь письменників, науковців, освітян.

Разом із цим літературна мова сама є могутнім знаряддям культури. Без неї не можна уявити індивідуальної художньої творчості, розрахованої на ширшого читача (правда, колективна, народна творчість існує і без літературної мови, але має в собі наддіалектні характеристики), науки, мистецтва, освіти, техніки тощо. Вона є акумулятором духовних надбань етносу (нації), створених усіма поколіннями його діячів. Разом із цим вона є охоронцем національної мови, через писемну мову, писемність фіксується і зберігається сама мова народу, створюється одна безперервна культурна традиція.

Українська літературна мова була і є знаряддям та засобом поширення культури, науки, освіти в межах усього народу, адже вона завжди була наддіалектною й меншою (в давнину) чи більшою (нові часи) мірою базувалася на народній основі.

Знаючи історію літературної мови, шлях, що його пройшла наша писемна мова впродовж багатьох віків, усвідомлюючи значення літературної мови, знаючи історію її норм і стилів, глибше розуміємо сучасну її структуру та можемо дещо прогнозувати в її розвитку.

Як і при дослідженні різних рівнів мовної структури, при вивченні історії літературної мови використовуються різні методи: 1. описовий, 2. історичний, власне порівняльно-історичний, 3. зіставний, 4. статистичний.

Як завершальний етап лінгвістичної підготовки словесника-україніста курс історії української літературної мови передбачає ґрунтовні знання з інших галузей науки про українську мову.

Насамперед треба назвати *курс історії системи української мови* (часом називають це неточно історичною граматиною, більш удаło — історичною *діалектологією*). Адже через писемні пам'ятки літературної мови

фіксується загальний стан системи української мови (фонетика, наголос, морфологія, синтаксис, лексика, фразеологія, словотвір). Проте об'єкти історії системи української мови (історичної діалектології) та історії літературної мови — різні.

Протягом усієї своєї історії українська літературна мова мала зв'язок з народною, говіркою мовою. Тому курс історії літературної мови нерозривний із *курсом української діалектології*. Тільки враховуючи факти з діалектології можна по-справжньому зрозуміти багато явищ як староукраїнської, так і новоукраїнської мови, особливо регіональних її різновидів. Нерідко трапляється, що ті або інші явища в мові письменників дехто пояснює як іншомовні впливи або неологізми, а насправді перед нами відбиття говіркової стихії. Щоб адекватно пояснити багато явищ літературної мови на різних етапах розвитку, необхідно залучати факти діалектології, в тому числі й історичної, бо діалекти, як і вся мова, перебувають у постійному розвитковому русі.

Натуральним видається зв'язок курсу історії літературної мови з *курсом сучасної літературної мови*, що й сама є результатом розвитку писемної норми від кінця XVIII ст. до нашого часу. Без сучасної мови не зрозуміти її історії і навпаки.

Українська літературна мова творилася представниками українського художнього слова, тому її історію не можна глибоко висвітлити відомостями з *історії української художньої літератури*.

Функціонування української літературної мови в різні епохи не можна збагнути, не враховуючи *історії лінгвоукраїністики*.

Про умови, в яких функціонувала українська літературна мова протягом віків, знайомить читача *загальна історія народу*.

Отже, *історія української літературної мови* — це комплексна дисципліна, основним об'єктом якої є *тріада: узус—норма—кодифікована норма*, що її треба вивчати на широкому культурно-історичному тлі.

Напевне, названа тріада є універсалією, що визначає зміст історії більшості літературних мов світу.

Vasyl' Nimchuk

Kyiv

TO A PROBLEM ABOUT THE OBJECT AND MEANING
OF THE COURSE "HISTORY OF LITERARY UKRAINIAN"